

LITERATURA PRZE-PISANA II

**Od zapomnianych teorii
do kryminału**

pod redakcją
**Agnieszki Izdebskiej
Agnieszki Przybyszewskiej
i Danuty Szajnert**

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

LITERATURA
PRZE-PISANA II

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

LITERATURA PRZE-PISANA II

**Od zapomnianych teorii
do kryminatu**

pod redakcją

**Agnieszki Izdebskiej
Agnieszki Przybyszewskiej
i Danuty Szajnert**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2016

Agnieszka Izdebska, Agnieszka Przybyszewska, Danuta Szajnert – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filologiczny, Instytut Kultury Współczesnej, Katedra Teorii Literatury
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENT

Agnieszka Czyżak

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

AGENT PR

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Wojciechowska

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcia wykorzystane na okładce: Fotolia © mtlapcevic

© Depositphotos.com/yurkap

© Copyright by Authors, Łódź 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07198.15.0.K

Ark. wyd. 15,2; ark. druk. 16,25

ISBN 978-83-8088-214-0

e-ISBN 978-83-8088-215-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wstęp	7
Część I	
Danuta Ulicka, <i>Jak być dobrym historykiem (polskiej nauki o literaturze)?</i>	13
Elżbieta Konończuk, <i>Figury przepisywania historii. Teoria narracji historycznej Jerzego Limona</i>	41
Maria Tarnogórska, <i>Podwójne życie „Alicji”, czyli Kraina Czarów w kulturze literackiej i naukowej</i>	53
Część II	
Aleksandra Chomiuk, <i>To samo, ale inaczej. O przepisywaniu biografii</i>	71
Artur Hellich, <i>Tożsamość improwizowana. Na przykładzie prozy Kazimierza Brandyśa i Zofii Mitosek</i>	89
Katarzyna Wądolny-Tatar, <i>Przepisana biografia matki. O „Małej Zagładzie” Anny Janko w perspektywie pamięci biodziedzicznej</i>	109
Julia Dynkowska, <i>Ekfrazja jako apokryf. O powieści „Saturn. Czarne obrazy z życia mężczyzn z rodziny Goya” Jacka Dehnela</i>	123
Leszek Karczewski, <i>Komiksiara z suchymi oczami. „Fun Home” Alison Bechdel jako krypto-bio-grafia</i>	135
Część III	
Anna Skubaczewska-Pniewska, <i>„Niepomierzalna intertekstualność”, czyli powieść uniwersytecka między romansem a kryminałem</i>	147
Adela Kobelska, <i>Przepisywanie miasta. Poznańskie „przechadzakowniki” jako lokalny gatunek miejski</i>	159
Agnieszka Karpowicz, <i>Przepisywanie pisania. „Nikiforma” jako proces społeczny</i> ...	175
Elżbieta Sidoruk, <i>Przepisywanie jako element strategii satyrycznej</i>	191
Agnieszka Izdebska, <i>Literatura prze-słuchana przez owce, czyli o pożytkach z lektury</i>	209
Monika Górską-Olesińską, <i>Kolektywne „prze-pisywanie” e-literatury</i>	223
Marta Rakoczy, <i>Cieleśność i materialność pisma, czyli o tym, co w piśmie pozajęzykowe</i>	233
Indeks nazwisk	251

Wstęp

Publikacja, którą oddajemy w ręce Czytelników, stanowi rozwinięcie i uzupełnienie – swoisty *sequel* – artykułów zebranych w tematycznym numerze „Zagadnień Rodzajów Literackich” (2014, z. 2) oraz w książce *Literatura prze-pisana. Od Hamleta do slashu* (red. A. Izdebska, D. Szajnert), która ukazała się nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego w 2015 roku. Tom *Literatura prze-pisana II. Od zapomnianych teorii do kryminału* jest pokłosiem drugiej edycji konferencji naukowej zorganizowanej (pod tym samym tytułem głównym) przez Katedrę Teorii Literatury Instytutu Kultury Współczesnej Uniwersytetu Łódzkiego w maju 2015 roku. I tym razem przedmiotem rozważań literaturoznawców, kulturoznawców i medioznawców z różnych polskich ośrodków badawczych miały być szczególnie postaci literackiego (i nie tylko literackiego) recyklingu, twórczego pasożytowania na cudzych tekstach: renarracje, refabularyzacje, rekonwencjonalizacje, amplifikacje, kontynuacje, transpozycje tematyczne – reinterpretacje apokryficzne, pastiszowe, parodyjne. Nacisk został położony na wyeksponowanie kulturowego i/lub egzystencjalnego sensu takich intencjonalnych praktyk intertekstualnych o skonkretyzowanym odniesieniu, artykułowanego za pośrednictwem relacji między tekstami i ich aktywnymi kontekstami; na sprawczą rolę rzeczywistości kulturowej, w której pre-teksty są prze-pisywane, czyli czytane/interpretowane/pisane od nowa – na to, kto, kiedy, gdzie, dlaczego i po co je prze-pisuje. Autorzy referatów twórczo prze-pisali naszą propozycję, w mniejszym lub większym stopniu uwzględniając wskazane dezyderaty. Rozwinięte wersje wybranych wystąpień konferencyjnych złożyły się na prezentowaną monografię.

W jej pierwszej części znalazły się trzy artykuły, w których przedmiot uwagi – jedyny albo ściśle stowarzyszony z omawianym utworem – stanowi literatura naukowa: polskie literaturoznawstwo teoretyczne, historiografia i teoria pisarstwa historycznego, teksty dotyczące przede wszystkim teorii i filozofii języka. Danuta Ulicka, rozwijając projekt filologicznie zorientowanej kulturowej historii teorii, diagnozuje przyczyny nieobecności polskich teorii literatury w rodzimym i światowym obiegu akademickim oraz proponuje, by ich dotychczasowe przepisywanie – rozumiane jako użycie polegające między innymi na nieefektywnym wtłaczaniu poszczególnych ujęć w ramy dyscyplinowo-metodologiczne i w konsekwencji zużycie – zastąpić

historią napisaną na nowo. Po czym brawurowo przedstawia jeden z możliwych wariantów takiej historii w postaci kanonu równoległego czy paralelnego z tym, co funkcjonuje jako kanoniczne w globalnych archiwach teoretycznoliterackich. Złożyłyby się na ten kanon „nieużytki” polskiej myśli teoretycznej, czyli zapomniane teksty o charakterze często prekursorskim wobec tego, co znane i uznane.

Dwa następne artykuły dotyczą konkretnych utworów literackich. Ostatnia powieść Jerzego Limona (*Młot na poetów albo Kroniki świętych głów*) to według Elżbiety Konończuk kolejna w dorobku tego autora warsztatowa powieść historiograficzna, tematyzująca metody organizacji i eksponowania wiedzy o przeszłości za pośrednictwem historiograficznych metafor – rozmaitych figur „przepisywania” heterogenicznych źródeł historycznych – oraz (jako „interaktywna historia powieściowa”) angażująca czytelnika do tworzenia na ich podstawie własnych narracji. W artykule domykającym tę część książki Maria Tarnogórska przypomina o roli, jaką słynna dylogia Lewisa Carrolla odegrała i nadal odgrywa w pismach filozofów (przede wszystkim, choć nie tylko, języka), logików czy matematyków. Autorka podkreśla, że funkcjonowanie *Alicji...* w kulturze naukowej, w której nonsens traktuje się jako kategorię poznawczą, jest – poniekąd paradoksalnie – bliższe oryginałowi niż liczne literackie przepisywania Carrollowskich arcydzieł, zapoznające albo całkowicie rugujące ten aspekt opowieści o przygodach Alicji.

Część drugą tomu otwiera artykuł Aleksandry Chomiuk spajający podejście teoretyczne z tematyką biograficzną – wspólną dla wszystkich tekstów zebranych w tym miejscu. Autorka skupia się na biografiach Jana Kochanowskiego, czyli kolejnych przepisywaniach opartej na wątych źródłach historii życia pisarza. Prezentuje te biografie na szerokim tle współczesnej, nader obfitej produkcji dzieł tego gatunku. Rozpoznaje stan polskiej biografistyki jako taki, w którym brak ujęć lokujących się między dwoma skrajnymi biegunami: próbą zrekonstruowania pełni cudzego doświadczenia z jednej strony i opowieściami eksponującymi plotkarsko-skandaliczny wymiar życiorysów bohaterów z drugiej. Artur Hellich z kolei przypatruje się re-konwencji praktyce ironicznego przepisywania określonych struktur fabularno-kompozycyjnych czy matryc genologicznych w autobiografiach i wypowiedziach *quasi*-autobiograficznych. Jako swoiste *exempla* takiej praktyki prezentuje tekst Kazimierza Brandysa – rozpatrywany w związku z wybranymi ze względu na tematykę i konstrukcję podmiotu, jawnie fikcjonalnymi, wcześniejszymi narracjami jego autorstwa – oraz tekst Zofii Mitosek, konfrontowany z teoretycznoliterackimi dokonaniem badaczki.

Następne trzy artykuły przynoszą analizy pojedynczych utworów literackich. Katarzyna Wądolny-Tatar czyta *Małą Zagładę* Anny Janko jako kolejny element odsłaniania binarracji, tworzonej w dialogu z pamięcią

i twórczością matki, Teresy Ferenc, oraz innymi tekstami. W kategoriach prze-pisywania rozpatruje próbę literackiego przepracowania i artykulacji jej traumatycznego, dziecięcego doświadczenia, podjętą przez córkę w celach terapeutycznych i autoterapeutycznych zarazem. Julia Dynkowska przygląda się *Saturnowi. Czarnym obrazom z życia mężczyzn z rodziny Goya*, apokryficznej powieści biograficznej Jacka Dehnela. Analizując rozmaite funkcje pełnione w niej przez swoiste ekfrazy dzieł malarza, przekonuje o zasadności ujmowania w kategoriach apokryfu nie tylko literackich biografii postaci empirycznych, ale też owych ekfraz (i innych o podobnej konstrukcji). Leszek Karczewski odczytuje komiks *Fun Home* Alison Bechdel jako bardzo złożoną, wielopoziomową grę z konwencją autobiografii. Pokazuje, jak autorka dekonstruuje i konstruuje zarazem takie kategorie, jak podmiot; poddaje metarefleksji schematy narracyjne; przygląda się funkcjonowaniu mechanizmów pamięci; zongluje rozmaitymi aluzjami literackimi, a wszystko to po to, by stworzyć opowieść wymykającą się prostym kategoryzacjaom.

Trzecia część tomu zawiera rozważania skoncentrowane wokół kwestii genologicznych, konwencji i strategii tekstowych. Otwierają ją artykuły skupione na konkretnych odmianach gatunkowych uwikłanych w relacje prze-pisywania. I tak: Anna Skubaczewska-Pniewska analizuje prze-pisywanie popularnych gatunków – szczególnie romansu i kryminału – w powieści uniwersyteckiej i pokazuje, jak współgrają one w obrębie tej konwencji z intertekstualnymi odwołaniami do teorii interpretacji czy metodologii badań literackich. Adela Kobelska charakteryzuje poznańskie „przechadzownicy” jako gatunek prze-pisujący przestrzeń miasta w porządek tekstowy. Kontekst dla jej analiz stanowi szersza kategoria – gatunki miejskie. W kategorii tej mieszczą się tak różne formy, jak limeryki czy powieść kryminalna. Agnieszka Karpowicz zaś interpretuje *Nikiformy* Edwarda Redlińskiego: przekonuje, iż pisarz, posługując się „formami gotowymi”, prze-pisując codzienność na literaturę, tyleż obnaża nieznośną konwencjonalność tej ostatniej, co eksponuje miałość pewnej rzeczywistości społecznej. Takim formom prze-pisywania, jak parodia czy „cytaty z rzeczywistości”, przygląda się Elżbieta Sidoruk, wskazując – na przykładzie twórczości Tadeusza Różewicza – mechanizmy, dzięki którym stają się one narzędziami budowania strategii satyrycznej. Autorka zwraca też uwagę na rolę rekonstrukcyjnej, istotną między innymi dla aktywizacji ironii jako składnika „satyrotwórczego”.

W kolejnym tekście tomu Agnieszka Izdebska analizuje dyptyk powieści kryminalnych Leonie Swann, eksponując rozmaite intertekstualne gry prowadzone przez autorkę: z konwencją powieści kryminalnej w duchu Agaty Christie, strategiami odbioru, pojęciem kanonu wreszcie. Prze-pisanie jako element strategii twórczej w kulturze *open source* ukazuje

artykuł Moniki Górskiej-Olesińskiej poświęcony fenomenowi generatora poetyckiego *Taroko Gorge* Nicka Montforta, czyli praktyce, w obrębie której kolektywnemu prze-pisywaniu i modyfikacji ulegają nie tylko teksty, ale i sam kod. W artykule domykającym tom Marta Rakoczy sytuuje kwestię prze-pisywania w perspektywie nieco innej niż pozostali autorzy. Rozważa je jako jeden z aspektów samego aktu zapisywania, w kontekście materialności pisma jako prze-pisania komunikatu, zwracając uwagę na utracony walor czynności zapisu – kaligrafię.

Ani artykuły zebrane w tomie *Literatura prze-pisana. Od Hamleta do slashu*, ani teksty składające się na *Literaturę prze-pisaną II* nie wyczerpały poddanego pod dyskusję tematu. Dowiodły tego referaty wygłoszone podczas tegorocznej, trzeciej edycji konferencji pod tym samym tytułem. Inspiracją do nieznacznej zmiany jej formuły – przeniesienia punktu ciężkości z badań nad szczególnymi postaciami recyklingu literackiego na, z jednej strony, swoisty recykling literaturo- czy kulturoznawczy, z drugiej zaś na literaturę i inne teksty kultury prze-czytane/prze-pisane przez jej badaczki i badaczy – były przede wszystkim tezy otwierającego niniejszy tom artykułu Danuty Ulickiej. Jednakże z faktu, że na spotkaniu pod hasłem „Literatura prze-pisana III” (kwiecień 2016 roku) rozważane były również kwestie podejmowane w poprzednich latach, wnosimy, iż kwestie te są nadal aktualne i ważne dla współczesnego literaturoznawstwa, kulturoznawstwa i dyscyplin pokrewnych.

Redaktorki

CZEŚĆ I

Danuta Ulicka

Uniwersytet Warszawski
Instytut Literatury Polskiej

Jak być dobrym historykiem (polskiej nauki o literaturze)?¹

Prywatna historiozofia: sprawianie terażniejszości

Powtórzone w tytule w stosownej do potrzeb parafrazy pytanie Paula Feyerabenda² nie wszczyna dyskusji z jego anarchizmem metodologicznym, który zainicjował ponowoczesne przemiany w teorii wiedzy. Przeciwnie, zniekształcona powtórka sygnalizuje, że wszystkie antyobiektywistyczne argumenty – o przypadkowości odkrycia, perswazyjnym charakterze dowodzenia i niewspółmierności teorii – dziś już przecież „normalne” w nauce, jak by powiedział Thomas Kuhn, można uznać za niekontrowersyjne. Nie budzi także obiekcji podbudowana konwencjonalizmem teza o niekonieczności, czyli o kontyngencji zastanych utrwaleń historii. Wiemy dobrze, nie tylko od Stephena Greenblatta, że znany nam świat przeszłości nie jest konieczny i że nie chodzi przy tym „wyłącznie o przemijalność, lecz także o fakt, że ten świat mógłby całkiem inaczej wyglądać”³, tzn. zostać inaczej opisany. Przyjeliśmy już wcześniej do wiadomości wszystkie teorie narracyjności historii, dyskursywnego charakteru jej ujęć, ich uwikłania w dyskursy władzy i wielorakie mechanizmy pamięci, w naturalne i społeczne procesy zapominania i odpominania, tabuizacji i ideologicznej deformacji. Co najmniej od 1974 roku „wszyscy jesteśmy konstruktywistami”⁴.

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego NCN 2014/13/B/HS2/00310 „Wiek teorii. Sto lat polskiej myśli teoretycznoliterackiej”.

² A właściwie pytanie jego polskiej tłumaczki. Por. P.K. Feyerabend, *Jak być dobrym empirystą?*, przeł., wstęp K. Zamiara, Warszawa 1979.

³ S. Greenblatt, *Mobilność kulturowa: wprowadzenie*, przeł. M. Borowski, M. Sugiera, „Didaskalia” 2011, nr 106.

⁴ Cytuję tytuł polemiki E. Domańskiej i B. Olsena na zarzuty postawione w artykule: J. Kowalewski, W. Piasek, *W poszukiwaniu utraconej Rzeczywistości. Uwagi na marginesie*

Znamy też wyrosłe na pożywce tych rozpoznań socjologizujące lub upowieściowione historie alternatywne⁵. W ostatnich dwóch dekadach historycy, powodowani zasygnalizowanymi rozpoznaniem, formułują śmiało propozycje tworzenia innej, niekonwencjonalnej historii – innej zarówno pod względem materiału i jego problematyzacji, jak i zasięgu przestrzennego oraz czasowego, coraz szerszego lub coraz węższego, którego spektrum sięga od małej codzienności po historię już nawet nie ludzkości, bo wręcz życia biologicznego⁶.

Tym porywającym, panoramicznym lub miniaturowym projektem udostępniania dziejów towarzyszy wyraźnie rosnące zainteresowanie studiami empirycznymi i archiwalnymi. Odradza się w nich marzenie o „dotknięciu” przeszłości, a przynajmniej stworzeniu jej jak najwierniejszego wizerunku, na jaki tylko pozwalają zachowane lub dostępne źródła, wizerunku nienaiwnego, bo świadomego wszystkich narracyjno-dyskursywnych reguł, które rządziły pozostałymi zapisami, skutkującego wzmożonym krytycyzmem wobec dokumentalnych odkryć w archiwach⁷. Ta, nieoczekiwana po wszystkich historiozoficznych zwrotach i przejściach, ufność w badania poszlakowe poświadcza diagnozę historyków,

projektu „zwrotu ku rzeczom” w historiografii i archeologii, [w:] Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności, red. J. Kowalewski, W. Piasek, M. Śliwa, Olsztyn 2008, s. 83–100. Podany jako terminus a quo rok 1974 uzasadnia publikacja francuskiego oryginału głośnego zbioru: Constructing the Past. Essays in Historical Methodology, ed. J. Le Goff, P. Nora, Cambridge 1985 (nazwisko tłumacza Faire de l’histoire na język angielski nie zostało podane).

⁵ O historii alternatywnej por. T. Walas, „Niebyła” historia literatury, [w:] *Narracja i tożsamość (II). Antropologiczne problemy literatury*, red. W. Bolecki, R. Nycz, Warszawa 2004. Por. też przyp. 38 do niniejszego artykułu. Godnym uwagi, wspartym na solidnych studiach materiałowych wykorzystaniem koncepcji historii alternatywnej jest studium: T. Lubelski, *Historia niebyła kina PRL*, Kraków 2012.

⁶ Można tytułem przykładu historii małego zasięgu przywołać takie prace, jak: *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, red. J. Maternicki, Rzeszów 2004; D. Malczewska-Pawelec, T. Pawelec, *Historia historiografii jako studium codzienności historyków (zarys programu badawczego)*, [w:] *Gra i konieczność. Zbiór rozpraw z filozofii historii i historii historiografii*, red. G. Dominiak, J. Ostoja-Zagórski, W. Wrzosek, Bydgoszcz 2005. Koncepcję historii zasięgu wielkiego (historie środowiskową, historię klimatu) może reprezentować artykuł: D. Chakrabarty, *Postcolonial Studies and the Challenge of Climate Change*, „New Literary History” 2012, vol. 40, no. 1. O nowszych i najnowszych koncepcjach historiograficznych instruktynie informuje: E. Domańska, *Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość*, „Kwartalnik Historyczny” 2013, t. 120 (której dziękuję za zwrócenie uwagi na artykuł Chakrabarty’ego).

⁷ O obu zwrotach jako nienaiwnej nostalgii młodego pokolenia badaczy amerykańskich za historiografią nienarracyjną i niedyskursywną zob. E. Domańska, *Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość*, s. 233–234. Por. też D. Ulicka, *Zwrot archiwalny (jak ja go widzę)*, „Teksty Drugie” 2010, nr 1/2.

że przełom wieków XX i XXI rozpoczął się pod znakiem powrotów do historii⁸. Dla historyka literaturoznawstwa może to oznaczać (dokonujący się na naszych oczach) powrót do badań spod znaku filologii, nastawionej – jak zawsze w jej tradycji – na analizę autorskiego tekstu językowego jako filtru kultury macierzystej rzutowanej w kultury docelowe i przełamywanej w ich pryzmacie⁹.

Sparafrazowane w tytule pytanie Feyerabenda przypomina jednak, że wszystkie bodaj dylematy i postulaty relacjonizmu poznawczego i stanowienia historii, wynajdywania tradycji, konstruowania wiedzy o przeszłości¹⁰, które uchodzą za odkrycia ponowoczesnych bądź nowych humanistów, wcześniej niż przez nich, wcześniej nawet niż przez Feyerabenda, zostały sformułowane przez klasyków nowoczesności (Diltheya, Rickerta, Simmla, Cassirera, Benjamina, de Saussure’a, Jakobsona). Najważniejsze dla nich, poza oczywistym dążeniem do zaangażowania wiedzy historycznej w modernizacyjną przebudowę świadomości, a przez to świata, wyrosłym z oporu wobec czysto poznawczego pojmowania jej celu, było zrazu pytanie dotyczące nieuchronnej refrakcyjności poznania. Jak „osiągnąć” nieobecnego, którego nie ma – pytał dramatycznie de Saussure¹¹. Jak jest możliwe uzgodnienie różnych perspektyw poznawczych – to pytanie, po lekturze Einsteina (którego odkrycie ogólnej teorii względności w tym samym, 1916 roku, w którym opublikowano *Kurs językoznawstwa ogólnego*, było dla Jakobsona szczególnie mocnym potwierdzeniem zasięgu przemian myślowych), podejmował Cassirer¹². Diltheyowski dylemat uzasadnienia nieuchronności

⁸ Powrotów do badań uprawianych nie gwoli kolekcjonowania danych. Jeden z nich, ze względu na cel projektujący, Ewa Domańska nazywa „historią ratowniczą”, afirmatywnie przywołując między innymi po-foucaultowski projekt historii potencjalnej Arielli Azoluay, zakorzeniony w badaniach postkolonialnych; por. teź, *Potential History: thinking through Violence*, „Critical Inquiry” 2013, vol. 39, no. 3. Zob. też E. Domańska, *Historia ratownicza*, „Teksty Drugie” 2014, nr 5, s. 16–17.

⁹ Nie miejsce na rozwijanie koncepcji filologicznie zorientowanej historii teorii. Zasygnalizuję tylko, że teksty naukowe są w niej ujmowane w zgodzie z tradycją filologii: jako celowo kształtowane wypowiedzi sprawcze, osadzone w kontekstach innych tekstów kultury, zarówno w środowiskach macierzystych, jak w otoczeniach przyszłych, wyznaczonych przez recepcję i oddziaływanie, wiązane z biografiami autorów i odbiorców, ich zaangażowaniami poznawczymi i pozapoznawczymi, znajdującymi odwzorowanie w stylach myślowych i pisarskich.

¹⁰ Nawiązuję do tytułów znanych prac: *Ustanawianie historii*, red. A. Adamiecka-Sitek, D. Buchwald, D. Kosiński, Warszawa 2010; *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, przeł. M. Godyń, F. Godyń, Kraków 2008.

¹¹ F. de Saussure, *Szkice z językoznawstwa ogólnego*, oprac. S. Bouquet, R. Engler, współpr. A. Weil, przeł., wstęp i red. nauk. M. Danielewiczowa, Warszawa 2004, s. 39–40.

¹² E. Cassirer, *O teorii względności Einsteina: studium z teorii poznania*, przeł. P. Paraszutowicz, przekład przejrzał i wstępem opatrzył M. Tempczyk, Kęty 2006. Szczegółowo